

The Effect of the Natural Hazard of Flood on the Social life of People in the Safavid Era

Yaser Mollazaei*

Abstract

Flood, as a natural hazard, was a current phenomenon in the Safavid period, and the report of its occurrence in the historiographical and traveler texts of this period had a significant reflection. Considering the impact of this natural hazard on Iranian society, this article aims to identify the process, causes, and social consequences of floods in the Safavid period. The question here, according to historical and traveler texts, occurrence of floods in the Safavid period passed what process, causes, and social consequences? This article shows that Iran experienced much climate variability during the Safavid period, leading to sudden rains and rising water in rivers. These factors caused a peak of flood overflow in the first half of 11 AH that was able to include most of Iran's geography, especially in its central, southern, and northwestern regions. Furthermore, floods had fewer casualties than other natural hazards, such as earthquakes, famines, and plagues, they could significantly affect the downfall of the residential localities, specifically in urban neighborhoods, and equip a ground for people to resort to historical memory to interpret and face the floods.

Keywords: Flood, Iran's Society, People's life, Safavid Era, Natural Hazard.

Introduction

In the Safavid period, Authors of resources also attended to document these accounts of natural hazards, as in prior Safavid resources. One of these natural hazards was the flood events. It is an unavoidable necessity in the context of the human environment,

* Ph.D. Candidate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran, yassermollazaei@ut.ac.ir

Date received: 01/09/2024, Date of acceptance: 07/10/2024

constantly included Iran's geography areas and assembling many consequences for the Iranian people, especially the death of people and the impacts on economics and residential localities. Due to the climate variability and the effect of flood's social and economic consequences on society, the two groups of historians and travelers tried to record flood events in the Safavid period. Although historians and travelers recorded the sporadic mentions in their texts, a comprehensive and accurate review of these reports could reveal the dimensions of the floods in the Safavid period. Considering the scattered references to the occurrence of floods in historiographical texts and travelogues on the one hand and the irreplaceable impact of this calamity on the society and the economy of the people, the issue of future research is based on what is the process, causes, and effects of the flood as a natural phenomenon.

The purpose of the upcoming research is to identify the temporal and spatial trends of floods in Iran during the Safavid era and to investigate the impact of this natural event on the social life of the people in this historical period. The main question of the article is, according to the reports of historians and travel writers, what were the trends and causes of the flood in the Safavid period, and to what extent could it affect people's lives?

About the research background, among the scholars, Charles Melville, in an article to be reviewed meteorological hazards and disasters in Iran to 1950. This review documented just nine cases of floods in the Safavid period. Melville ignored the process and causes of the flood in the Safavid period. Nevertheless, due to ignoring many of the primary resource data, he couldn't show an authentic and appropriate perspective of the social consequences of the flood. In a recent article, the other foreign scholars, Gustafson and Speer, paid attention to the impression of environmental crises during the collapse of the Safavid dynasty. According to their argument, some world regions, especially Iran, underwent an environmental crisis at the same time as 11 AH/ 17 AD, which could have impacted the political state. In their article, scholars argued that environmental crises played a role in the downfall of the Safavids. This article mentioned the impacts of famines, droughts, and illness, but the effects of the floods on Iran's politics, society, and economics were not addressed.

Iranian scholars noticed only the number of floods in the Safavid period. Zahra Shafei, in their master's thesis titled "Accidents and natural disasters in Safavid Iran," recorded a series of disasters, including Famine, Earthquake, Plague, Cholera, Flood, Cold weather, and Snow. It was partly related to the flood; she mentioned it in general. And there haven't been many reports of the flood in the historiography and traveler

texts of the Safavid period. This issue made her unable to provide a comprehensive understanding of the process, causes, and social consequences of floods in the Safavid period. Another Iranian scholar, Babak Shaikh Baikloo Islam, in an article titled "Evidence and consequences of the flood in Iran from prehistory to the present," noted seven cases of flood in the Safavid period that most of her references are written by Charles Melville and many of the natural hazards of floods that are reflected in historical and traveler texts, had been neglected.

Materials & Methods

This article is organized by documentary method and refers to the data of historiographical and travelogue texts.

Discussion & Result

In the writings of historians and travelogues of the Safavid period, the position of the flood narrative is based on three descriptive models: Assigning a particular title about the flood and its detailed description, The flood report under the chronological events and the years of the reign of the kings and Flood reports in the trail of political, military, and traveler resorts.

Evaluating the process of floods in the Safavid period based on the three patterns stated shows that Iran's geography experienced an assortment of climate variability with the Safavid period, of which sudden rainfall and rising river water, especially in the first half of the 11 AH, are among the most significant consequences. These two factors provided the ground for peak floods in this period and, mainly in the urban centers of Iran in the central areas centered on Yazd, Isfahan, Qazvin, and Qom, the eastern regions centered on Sistan and Kerman, and the northwestern areas. Among the social consequences, the representation of the beliefs and general credence in Iranian society is considerable. In the manner when occurred the natural hazard of flood, items including the issue of contingent flood forecasting between elites and ordinary people, representing people's historical memory by comparing the flood with some past events, including Noah's flood, was able to play a role in the general beliefs of the Safavid era Iranian society.

Conclusion

The important point is that although Iran's geography experienced many floods in the Safavid period, it seems that Compared to other natural hazards, especially earthquakes,

plagues, and illness, floods caused fewer casualties. As a result, they didn't play a constitutional role in reducing the population of Iranian cities. Instead, most of its consequences focused on destroying urban centers, including neighborhoods and their structures. Although Most of the Safavid period floods were reported by court historians, they didn't mention the government's direct role in dealing with the destructive consequences of the flood quickly.

Bibliography

- Afushteh-yi Natanzi, Mahmud b. Hedaāyātollāh (1373). Naqāvāt al-āsār fi zekr al-akhyār, ed. Ehsān Eshrāqi. Tehran: Enteshārat-e 'elmi va Farhangi [In Persian]
- Astarābādi, Sayyed Hasan b. Morteza Hosseyni (1366). Tārikh-e soltāni: Az Sheykh Safi ta Shāh Safi, ed. Ehsān Eshrāqi. Tehran: Enteshārat-e 'elmi [In Persian]
- Bondāri, Fath ibn Ali (1356). Tārikh-e selsely-e Saljuqi. ed. Mohammad Hossein Jalili, Tehran: Bonyād-e farhang-e Iran [In Persian]
- Chardin, Jean (1711). Voyages de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, vol. 1.
- Della Valle, Pietro (1680). Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino, publisher appresso Gio. Battista Tramontino, Roma: national central library of Roma
- Farajzādeh Asl, Manuchehr & Bāghbānān, Parasto (1397). Climatic hazards management. Tehran: Entekhāb [In Persian]
- Figuroa, Garcia de Silva (1667). L'ambassade de D. Garcias de Silua Figueroa en Perse. Paris: Chez Iean Du Puis, ruē S. Iacques, à la couronne d'Or
- Gustafson, J., & Speer, J. (2022). "environmental crises at the end of Safavid history: the collapse of Iran's early modern imperial ecology, 1666-1722.", international journal of Middle east studies, 54, no. 1, p. 57-79.
- Jonābadi, Mirza Beig (1378). Rowzat al- Safaviyyeh. ed. Gholam Reza Tabatbaei Majd, Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār [In Persian]
- Jonābadi, Mohammad Ja'far (2022). Imperial astronomical calendar of Iran during the Safavid era: predictions of the situation of Iran and its neighbors in 1674/1085. ed. Mansour Sefatgol, Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa [In Persian]
- Khāndmir, Amir Mahmoud (1370). Tārikh-e Shāh Ismail va Shāh Tahmāsb-e Safavi, ed. Mohammad Ali Jarrāhi. Tehran: Gostare [In Persian]
- Khātoonābādi, Abd al-Hosseini (1352). vagāie' al-senin va al- 'awam. ed. Mohammad Bagher Behboudi, Tehran: Ketābforufhy-e eslāmy-e [In Persian]
- Khwajegi Esfehāni, Mohammad Ma'sum (1368). Kholasat al-seyar: tarikhe ruzegar Shah Safi-ye Safavi, ed. Iraj Afshar. Tehran: Entesharat-e 'elmi [In Persian]
- Krusinski, Tadeusz Jan (1740). The History of the revolution Persia: taken from the memoirs of father krusinski procurator of the Jesuits at Ispahan. Vol. 1, London: J. Osborne

341 Abstract

- Mar'ashi, Mir Teimur (1364). *Tārikh-e Khāndān-e Mar'ashi*. ed. Manuchehr Sotudeh. Tehran: Enteshārāt-e ettelā'at [In Persian]
- Mashizi, Mir Seyyed Mohammad (1369). *Tazkerey-e Safavey-e Kerman*, ed. Ebrahim Bastani Parizi, Tehran: Enteshārāt-e 'elm [In Persian]
- Melville, Charles (1984). "Meteorological hazards and disasters in Iran: a preliminary survey to 1950", Iran, vol. 22, p. 113-150. <https://doi.org/10.2307/4299740>
- Monajjem, Mollā Jalāl, Monajjem (1398). *Tārikh-e 'Abbāsi*. ed. Maghsoud Ali Sādeghi, Tehran: Negarestān-e andisheh [In Persian]
- Monshi, Eskandar Beyg Torkamān (1390). *Tārikh-e 'alam āra-ye 'Abbāsi*, vol. 1, ed. Farid Moradi, Tehran: Agāh [In Persian]
- Mostofi Yazdi, Mohammad Mofid (1340). *Jāme'-e mofidi*. Vol. 3, ed. Iraj Afshār, Tehran: Ketābforushy-e asadi [In Persian]
- Mostofi Yazdi, Mohammad Mofid (1396). *Mokhtasar-e Mofid*. ed. Iraj Afshar, Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār [In Persian]
- Mostofi, Mohammad Mohsen (1375). *Zobdat al-tavārikh*. ed. Behrouz Godarzi, Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār [In Persian]
- Nasiri, Mohammad Ebrahim (1373). *Dastur-e Shahriārān*, ed. Mohammad Nader Nasiri Moghadam, Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār [In Persian]
- Olearius, Adam (1663). *Ausführliche Beschreibung Der kundbaren Reyse Nach Muscow und Persien*. Gedruckt in der Fürftl. Druckerey durch Johan. Holwein.
- Qazvini, Abu al-Hassan (1367). *Favāyed al- Safaviyyeh*. ed. Maryam Mir Ahmadi, Tehran: Pazhuheshgah-e 'olum ensāni va motale'āt-e Farhangi [In Persian]
- Qobād al-Hosseyni, Khurshāh b. (1379). *Tārikh-e ilchi-ye nezām shāh: tārikh-e Safaviyyeh az āghaz tā sal-e 972 Hejri-ye Qamari*, ed. Mohammad Reza Naseri-Ku'ichihaneda. Tehran: Anjoman-e āsār va mafākher-e farhangi [In Persian]
- Qommi, Qazi Ahmad b. Sharaf al-Din al-Hosseyn al-Hosseyni (1383). *Kholāsāt al-tavārikh*, vol. 1., ed. Ehsān Eshrāqi. Tehran: enteshārāt Dāneshgāh-e Tehran [In Persian]
- Rumlu, Hasan Beyg (1357). *Ahsan al-tavārikh*, ed. 'Abdolhosseyn Nava'i. Tehran: Enteshārāt-e Bābak [In Persian]
- Samarqandi, Abdu al-razzāq (1372). *Matla-us-Saadain wa Majmaul Bahrain*. Vol. 1, ed. 'Abdolhosseyn Nava'i, Tehran: Pazhuheshgāh-e 'olum ensāni va motale'āt-e farhangi [In Persian]
- Shafei, Zahra (1395). "Accidents and natural disasters in Safavid Iran", thesis submitted in Arak university for degree of master [In Persian]
- Shaikh Baikloo Islam, Babak (2021). "Evidence and consequences of the flood in Iran from prehistory to the present", *Do fasnameh pazhuheshnameh Modelsazi va Modiryat-e āb va khāk*, 1, no. 1, p. 24-40. <https://doi.org/10.22098/mmws.2021.1173>
- Sistāni, Malek Shah Hossein (1344). *Ehya'a al-Moluk*. ed. Manuchehr Sotudeh, Tehrān: Bongah-e Tarjome va Nashr-e Ketāb [In Persian]

Tatavi, Ghāzi Ahmad & Asef Khan Qazvini (1378). *Tārikh-e Alfī*. ed. Ali āl-e Davoud, Tehran: Fekr-e ruz [In Persian]

Vahid Qazvini, Mirza Mohammad Tāher (1383). *Tārikh-e jahān āra-ye ‘Abbasi*, ed. Seyyed Sa‘id Mir Mohammad Sadeq. Tehran: Pazhuheshgah-e ‘olum ensani va motale‘at-e farhangi [In Persian]

Vāleh Esfehāni, Mohammad Yusof Hosseyn (1372). *Khold-e barin: Iran dar ruzegār-e Safaviyān*, ed. Mir Hashem Mohaddes. Tehran: Bonyād-e moqūfāt-e Mahmud Afshār [In Persian]

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم در ایران دوره صفوی

یاسر ملازئی*

چکیده

وقوع سیل به عنوان یک رخداد طبیعی در دوره صفوی، همانند دوره‌های قبل از آن، پدیده‌ای رایج بود. در این دوره، به علت تأثیر وقوع سیل بر جامعه ایرانی، بستری فراهم شد تا در قالب الگوهای چندگانه توصیفی، گزارش وقوع آن در متون تاریخننگاری و سفرنامه‌های، بازتاب قابل توجهی پیدا کند. در همین راستا، مسئله مقاله پیش‌رو، ضمن شناسایی روند و علل وقوع سیل، تأثیر آن بر زندگی اجتماعی مردم در ایران دوره صفوی است. سؤال اصلی مقاله اینست که با استناد به گزارش‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان، طغیان سیل به عنوان یک پدیده زیست‌محیطی، از چه روند و عواملی برخوردار بود و وقوع آن در چه ابعادی توانست جامعه ایران عصر صفوی را متأثر سازد؟ با بررسی روند وقوع سیل در ایران دوره صفوی، مشخص شد که اوج طغیان‌های سیل در این دوره، مربوط به نیمه اول سده ۱۱ ه.ق بود که بارش‌های ناگهانی و بلا آمدن آب رودخانه‌ها را می‌توان از مهمترین عوامل آن دانست. یافته‌ها نشان می‌دهد که این رخداد طبیعی به اندازه دیگر بلایای طبیعی از جمله زلزله، طاعون و قحطی، تأثیر چندانی در کاهش جمعیت شهرها نداشت. با این وجود، سیل توانست ضمن تغییر در ریخت و بافت مراکز شهری، زمینه ارجاع مردم به حافظه تاریخی جهت تفسیر سیل به وقوع پیوسته را، فراهم کند.

کلیدواژه‌ها: سیل، جامعه ایران، زندگی مردم، دوره صفوی، رخداد طبیعی.

* دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
yassermollazaei@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶

۱. مقدمه

همزمان با برآمدن صفویان، ایران یک دوره جدید را در آستانه سده ۱۰ق/ ۱۶م تجربه کرد؛ این دوره تاریخی از برخی جهات شبیه ادوار تاریخی پیشینی بود و در برخی موارد، با سلسله‌های قبلی تفاوت‌هایی داشت. یکی از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی این دوره، رونق تاریخنگاری با حمایت دربار و تولید انبوه متون سفرنامه‌ای در نتیجه گسترش مناسبات ایران با اروپا بود. ارزیابی مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی ایران در بستر این دو گونه منابع، استخراج و کشف مجموعه‌ای از جنبه‌های صفویه‌شناسی در حوزه تاریخ اجتماعی آن است. در این بین، روایت بلایای طبیعی و گزارش از نحوه وقوع آنان در پهنه جغرافیایی ایران، یکی از ویژگی‌های قابل توجه و مهم این منابع تاریخی است؛ از وقوع زلزله‌های مکرر و قحطی‌های متعدد گرفته تا شیوع انواع بیماری‌ها و سرمای هوا که عرصه‌های مختلف زندگی مردم را تحت تأثیر قرار می‌داد. مؤلفان منابع دوره صفوی نیز در تداوم و استمرار منابع پیشاصفوی، به ثبت این بلایای طبیعی و نحوه وقوع آنان در جغرافیای ایران، توجه داشته‌اند. از جمله این بلایای طبیعی، طغیان سیل بود که به عنوان یک امر اجتناب‌ناپذیر در بستر محیط انسانی و طبیعی، همواره نواحی جغرافیایی ایران را در می‌نوردید و وقوع آن، زیان‌های جانی و مالی بر عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زندگی انسان ایرانی در عصر صفوی در پی داشت. با توجه به تجربه تغییرات آب و هوایی و همچنین تأثیر این رخداد طبیعی در عرصه‌های گوناگون زندگی مردم در دوره صفوی به ویژه در حوزه جامعه و اقتصاد، دو گروه مورخان و سفرنامه‌نویسان توجه بیشتری به گزارش‌های مرتبط با بلای سیل داشته‌اند. اگرچه فرایند ثبت گزارش‌های مرتبط با رخداد سیل در آثار این دو گروه به صورت همه‌جانبه و منسجم بازتاب پیدا نکرده؛ اما گردآوری، بررسی و تحلیل همان اطلاعات پراکنده، می‌تواند بسترهای مناسبی برای شناخت روند، علل و پیامدهای اجتماعی سیل بر زندگی مردمان ایران در دوره صفوی را نمایان سازد.

با توجه به اشاره‌های پراکنده به وقوع سیل در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای از یک طرف و تأثیر بی‌بدیل این بلا بر جامعه و اقتصاد مردم، مسئله پژوهش پیش‌رو بر این مبنا شکل گرفته است که سیل به مثابه یک رخداد طبیعی، دارای چه روند، علل و پیامدهای اجتماعی بر زندگی مردم بود. مقاله پیش‌رو چنین مسئله‌ای را با بررسی گزارش سیل در آثار دو گروه مورخان و سفرنامه‌نویسان از ایران دوره صفوی دنبال می‌کند. روش پژوهش، استفاده از شیوه کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی است تا در بستر آن بتوان بدین سؤال پاسخ داد که بر اساس گزارش

مورخان و سفرنامه‌نویسان، وقوع سیل در دوره صفوی از چه روند و علل برخوردار بود و در چه ابعادی توانست زندگی مردم را تحت تأثیر قرار دهد؟

پژوهش در حوزه مطالعات تاریخ بلایای طبیعی، یکی از جنبه‌های تحقیقاتی کم‌رونق در حوزه مطالعات تاریخی به ویژه دوره صفوی به شمار می‌رود که هنوز جای امکانات پژوهشی و تحقیقاتی متعددی برای این حوزه فراهم است. درباره بررسی رخداد سیل در دوره صفوی اگرچه تاکنون پژوهش مستقلی تألیف نشده؛ اما از فهرست ذیل می‌توان به عنوان نزدیک‌ترین آثار به موضوع و مسئله پژوهش حاضر اشاره کرد. می‌توان این آثار را در دو دسته پژوهش‌ها به زبان انگلیسی و فارسی تقسیم‌بندی کرد: در بین پژوهش‌ها به زبان انگلیسی، چارلز ملویل در اثری که با موضوع مخاطرات و بلایای آب و هوایی ایران تا سال ۱۹۵۰ میلادی نوشته، به صورت کلی، مختصر و گذرا به نه مورد وقوع سیل در ایران، همزمان با فرمانروایی صفویان در ایران، اشاره داشته است که برخی با استناد به منابع دسته اول دوره صفوی و برخی دیگر از مآخذ و تحقیقات جدید مربوط به این دوره سامان یافته است (Melville: 1984: 113-150). ملویل در این اثر، صرفاً به گزارش این نه مورد اکتفا کرده است و نه تنها به شناخت روند و علل سیل در دوره صفوی پرداخته؛ بلکه به علت عدم بررسی بسیاری از گزارش‌های منابع اصلی دوره صفوی، نتوانسته تصویری از تأثیر این رخداد بر زندگی مردم ارائه دهد.

گستاوسون و اسپر در مقاله‌ای جدید، به بررسی نقش تغییرات و آب و هوایی در سقوط دولت صفوی پرداخته‌اند. ایده اصلی مقاله ذکر شده اینست که همزمان با سده ۱۱ ه.ق/۱۷م، تعدادی از نواحی جغرافیایی جهان به ویژه ایران، یک بحران عمومی آب و هوایی را تجربه کردند که بر عرصه سیاسی نظام‌های سیاسی این قلمروهای جغرافیایی تأثیرگذار بود (Gustafson & Speer, 2022: 57-79). در این مقاله بر تأثیرگذاری بلایایی از جمله قحطی، خشکسالی و بیماری‌ها در نیمه دوم سلطنت صفویان اشاره شده و بلای سیل در این اثر و تأثیر آن، بازتاب پیدا نکرده است. نقطه ضعف تحقیقات به زبان انگلیسی، کم‌رونق بودن استناد و مراجعه به متون و منابع دسته اول ایرانی و صفوی است که باعث شده تا شناسایی روند، علل و اشکال تأثیر سیل بر زندگی مردم عملی نشود.

در پژوهش‌ها به زبان فارسی نیز به بحث بلایای طبیعی اشاراتی شده است. شفیع در پایان‌نامه‌ای با عنوان «حوادث و بلایای طبیعی در ایران عصر صفوی» به بررسی مجموعه‌ای از حوادث طبیعی در دوره صفوی اعم از قحطی و خشکسالی، زلزله، بیماری‌های طاعون و وبا، سیل، سرما و برف اشاره داشته است. در بخشی که مرتبط با بلای سیل است، نویسنده در قالب

ده صفحه به صورت کلی به این بلا اشاره کرده است (شفیعی، ۱۳۹۵: ۹۰-۱۰۲). نقطه ضعف این پژوهش آنست که نویسنده به علت نادیده گرفتن بسیاری از گزارش‌های مرتبط با سیل در منابع اصلی دوره صفوی، نتوانسته به ابعاد روند وقوع سیل، علل و پیامدهای اجتماعی آن بپردازد. شیخ بیکلو اسلام، در مقاله‌ای با عنوان «شواهد و پیامدهای رویداد سیل در ایران از پیش از تاریخ تا کنون»، زمینه‌ها، عوامل و پیامدهای سیل را در ایران ذکر کرده و در قالب یک جدول که به سیل‌های تاریخی ایران داشته، به هفت مورد بلای سیل همزمان با دوره صفویه اشاره داشته که عمده استنادهای نویسنده همان اثر چارلز ملویل است (شیخ‌بیکلو اسلام، ۱۴۰۰: ۳۵)؛ در این اثر، نه تنها استفاده از منابع اصلی و دسته اول دوره صفوی کم‌رونق است؛ بلکه تعداد سیل‌های ذکر شده در این اثر، بسیار کمتر از آنچه‌ی است که در منابع اصلی دوره صفوی بازتاب پیدا کرده است. در مجموع، آثاری که تاکنون به موضوع سیل در دوره صفوی پرداخته‌اند به علت نادیده گرفتن بخش زیادی از گزارش‌های سیل در منابع اصلی دوره صفوی، نتوانسته‌اند شرحی روشن از دامنه‌های زمانی و مکانی سیل، عوامل وقوع آن و همچنین نحوه مواجهه مردم با آن را ارائه دهند.

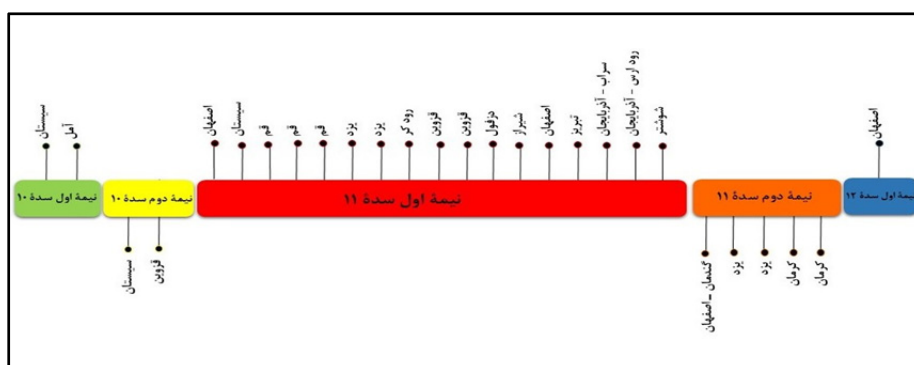
۲. روند وقوع سیل در جامعه ایران دوره صفوی

سیل به عنوان یک رخداد طبیعی که در بستر یک محیط جغرافیایی رخ می‌دهد، وقوع آن با توجه به تغییرات آب و هوایی، امری اجتناب‌ناپذیر بوده که میبایست مقدمات تدابیر انسان برای مهار تلفات جانی و مالی حاصله از آن را فراهم می‌کرده است. وقوع مکرر این رخداد طبیعی نه تنها طی دهه‌های اخیر به عنوان یک چالش محیطی مطرح بوده (همان: ۲۷)، بلکه گزارش آن در منابع تاریخی حاکی از آن است که وقوع آن در گذشته نیز همواره برای انسان چالش برانگیز بوده است. به دلیل چالش برانگیز بودن چنین رخدادی بود که تا پیش از دوره صفوی نیز در ایران، توجه مورخان و جغرافی‌نویسان برای ثبت گزارش آن جلب می‌شد (Melville, 1984: 140). در منابع تاریخی دوره صفوی نیز ثبت گزارش وقوع سیل در نواحی جغرافیایی قلمرو سرزمینی ایران، همانند منابع پیشاصفوی، استمرار پیدا کرد.

بر اساس شواهد تاریخی، وقوع سیل از ابتدای دوره صفوی پدیده‌ای رایج بود و با فراز و نشیب تا سقوط آن دولت، نواحی گوناگون ایران را در می‌نوردید. توجه به بُعد زمانی و مکانی وقوع این بلا، نمایان می‌سازد که مردمان کدام نواحی جغرافیایی ایران، در بازه‌های زمانی مختلف، تحت تأثیر این رخداد طبیعی قرار می‌گرفتند. در بُعد زمانی، اگر دوره فرمانروایی

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۴۷

صفویان که حدود دو و نیم قرن (۱۰ - ۱۲ ه.ق) طول کشید، به پنج دوره: نیمه اول سده دهم، نیمه دوم سده دهم، نیمه اول سده یازدهم، نیمه دوم سده یازدهم و نیمه اول سده دوازدهم هجری تقسیم‌بندی شود، به نظر می‌رسد که پهنه جغرافیایی ایران در سده یازدهم هجری به ویژه نیمه اول آن که مصادف با فرمانروایی شاه عباس اول (حک. ۹۹۶ - ۱۰۳۸ ه.ق) و شاه صفی (حک. ۱۰۳۸ - ۱۰۵۱ ه.ق) بود، بیشترین تجربه سیل را گذراند. در بُعد جغرافیایی نیز، مردمان نواحی مرکزی (از جمله یزد، اصفهان، قزوین و قم)، نواحی شرقی (از جمله سیستان و کرمان) و نواحی شمال غربی ایران (از جمله آذربایجان) بیشتر از نواحی دیگر، درگیر سیل شدند (نمودار شماره ۱).

نمودار ۱. سیر زمانی و مکانی سیل‌های ایران در دوره صفویه

نحوه دستیابی به اطلاعات مرتبط با سیل در منابع این دوره، از جمله متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای، بر اساس اطلاعات پراکنده‌ای است که در این منابع وجود دارد. با در نظر گرفتن این اطلاعات پراکنده، می‌توان سه الگوی توصیفی درباره اطلاعات مربوط به روایت طغیان سیل به صورت کلی در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی مطرح کرد: الگوی اول ناظر بر اختصاص عنوانی خاص و ویژه درباره سیل یا به صورت کلی، بلایای طبیعی در متن تألیفی است. برای نمونه، محمداطاهر وحیدقزوینی در تاریخ جهان آرای عباسی، زمانی که ماجرای شکار شاه عباس دوم در ناحیه گندمان را توضیح می‌دهد، از عنوان «شرح شکار گندمان و نزول برف و باران» استفاده کرده است (وحیدقزوینی، ۱۳۸۳: ۵۸۵). در نمونه‌ای دیگر، افوشته‌ای نظری در *تقاوه الآثار فی ذکر الاخبار*، عنوانی در اثرش بدین صورت «ذکر بعضی از وقایع روزگار و حوادث لیل و نهار علی سبیل الایجاز و الاختصار» آورده که به

گزارش مجموعه‌ای از بلاایای طبیعی که در سال ۱۰۰۱ ه.ق یعنی دوره شاه عباس اول صفوی رخ داد را توضیح داده است؛ وی ضمن گزارش بلایایی اعم از زلزله، سردی هوا و بادهای تند، به گزارش چهار مورد وقوع سیل در برخی از نواحی ایران اشاره دارد (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۳۰ - ۵۳۱). از آنجایی که سیل در چنین روایت‌هایی از جایگاه مستقلی در متن تألیفی برخوردار بود، به تبع، اطلاعات بیشتری درباره تأثیر آن بر زندگی مردم وجود داشت. عمده پیروان این الگو، مورخان بودند و سفرنامه‌نویسان عمدتاً در قالب چنین الگوی توصیفی، وقوع سیل را گزارش نمی‌دادند.

الگوی دوم ناظر بر روایتِ بلای سیل در ذیل حوادث سالشمارانه یا حوادث بر مبنای سلطنت پادشاهان صفوی است. پیروان این الگو آن دسته از مورخان بودند که مبنای توضیح گزارش‌های آنان بر اساس سالشماری یا حوادث هر پادشاه صفوی به صورت جداگانه است. برای نمونه، ملاجلال منجم در تاریخ عباسی و در ذیل عنوان «ذکر وقایع سال ۱۰۱۳»، به وقوع بلای سیل در یزد اشاره کرده است (منجم، ۱۳۹۸: ۳۸۳-۳۸۴). در نمونه‌ای دیگر، محمدمحسن مستوفی در زبده‌التواریخ که بر مبنای سلطنت پادشاهان صفوی توضیح‌حاش را ارائه داد، در ذیل حوادث مربوط به دوره شاه طهماسب، به وقوع سیل در قزوین اشاره دارد (مستوفی، ۱۳۷۵: ۵۷ و ۸۱). میزان توضیحات مورخان پیرو این الگو از جنبه ارائه توضیحات و تنوع آن یکسان نیست؛ به طوریکه گاهی همانند ملاجلال منجم درباره سیل یزد، گزارش‌های دقیق‌تری درباره تأثیر آن در یک ناحیه گزارش شده، یا همانند محمدمحسن مستوفی، با اختصار بدان پرداخته‌اند.

الگوی سوم که به صورت مشترک در متون سفرنامه‌ای و برخی از متون تاریخنگاری رایج بوده، ناظر بر گزارش سیل در بطن گزارش‌های سیاسی، نظامی و سیاحتی است. بر اساس این ویژگی، گاهی سفرنامه‌نویسان یا مورخان در ضمن شرح حادثه‌ای یا شرح سیاحت خود، به ناگاه وقوع یک سیل در ناحیه‌ای را گزارش داده‌اند. در بین گروه مورخان، محمدمعصوم بن خواجگی اصفهانی در کتاب خلاصه‌السیر می‌تواند مصداق مناسبی برای پیروان این الگو باشد. وی هنگامی که شرح پیشروی شاه صفی در سال ۱۰۴۵ ه.ق به آذربایجان را گزارش می‌داد، به سیلابی بودن رود ارس اشاره دارد که این امر منجر شد لشکر شاه صفی با تغییر مسیر، از پُل خداآفرین عبور کند (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۲۳۳). این الگو در تواریخ محلی دوره صفوی نیز نمود پیدا کرد. برای نمونه، محمد مفید مستوفی یزدی در جامع مفیدی از تواریخ محلی یزد، هنگامی که به معرفی خواجه اصیل‌الدین بن مظفر عقیلی که در سده هشتم هجری مدارس،

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۴۹

دگان‌ها و حمام‌های متعددی در یزد ساخت اشاره می‌کند، می‌نویسد که «... الحال به سبب ورود سیل، تمامی با زمین هموار است» (مستوفی یزدی، ۱۳۴۰: ۳/۶۵۸). از مصداق‌های سفرنامه‌ای پیروان این الگوی توصیفی نیز می‌توان به گزارش فیگوئروا از وقوع سیل در هرمز (Figueroa, 1667: 372)، گزارش پیتر و دلاواله از وقوع سیل در قزوین (Della Valle, 1680: 550)، گزارش اولئاریوس از وقوع سیل در قم (Olearius, 1663: 492) و گزارش شاردن از سیل در زاینده‌رود اصفهان (Chadrin, 1711: 1/279) اشاره کرد که همگی در شرح سیاحت خود از ایران، بدان مواجه شده و آن را در خلال گزارش‌های خود گنجانده‌اند. این الگوی توصیفی، اگرچه به صورت مشترک در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی مورد استفاده قرار گرفته است؛ اما میزان توجه سفرنامه‌نویسان به ابعاد و زوایای گوناگون بالای سیل به همراه جزئیات با تفصیل، نسبت به مورخان بیشتر است.

جدول ۱. الگوهای توصیفی روایت سیل در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی

تعداد	ویژگی	مورخان یا سفرنامه‌نویسان پیرو
۱	اختصاص عنوان خاص درباره طغیان سیل و شرح مفصل آن	محمدطاهر وحید قزوینی در تاریخ جهان آرای عباسی و افوشته‌ای نطنزی در نقاوه‌الآثار فی ذکر الاخیار
۲	گزارش طغیان سیل در ذیل حوادث سالشمارانه و سال‌های سلطنت پادشاهان	ملّاجلال منجم در تاریخ عباسی و محمدمحسن مستوفی در زبده‌التواریخ
۳	گزارش طغیان سیل در بطن گزارش‌های سیاسی، نظامی و سیاحتی	محمدمعصوم بن خواجگی اصفهانی در خلاصه‌السیر، محمد مفید مستوفی یزدی در جامع مفیدی، سفرنامه فیگوئروا، آدام اولئاریوس، پیتر و دلاواله و شاردن

۳. طبقه‌بندی و عوامل مؤثر وقوع سیل در جامعه

سیل‌ها از منظر زمینه شکل‌گیری به چهار گروه دسته‌بندی می‌شوند: دسته اول، سیل‌های ناگهانی هستند که به علت ماهیت غافلگیرکننده آن، منجر به خسارات و ضایعات قابل توجهی می‌شوند. دسته دوم مربوط به سیل‌های رودخانه‌ای هستند که به علت بارش‌های شدید و طولانی‌مدت، بیشتر از ظرفیت حوضه رود عمل می‌کنند. دسته سوم مربوط به سیل‌های دریایی یا دریاچه‌ای است که در نتیجه بالا آمدن آب دریا یا دریاچه به وجود می‌آیند و در نهایت، دسته چهارم سیل‌های ناشی از ذوب‌شدن برف هستند که به دلیل افزایش ناگهانی گرما، در یک مکان روی می‌دهند (فرج‌زاده و باغبانان، ۱۳۹۷: ۸۸-۸۹). با تحلیل و ارزیابی روایت‌های مورخان و

سفرنامه‌نویسان دوره صفوی، می‌توان سیل‌های به وقوع پیوسته در این دوره را در سه طبقه سیل‌های ناگهانی، سیل‌های رودخانه‌ای و سیل‌های دریاچه‌ای تفکیک کرد.

همزمان با دوره صفوی، به نظر می‌رسد جامعه ایران مجموعه‌ای از تغییرات و تحولات آب و هوایی را تجربه کرد که یکی از مهمترین پیامدهای آن، وقوع بارندگی‌ها ناگهانی و حجیم بود که منجر به طغیان سیل‌های ناگهانی در جامعه و شهرها می‌شد. در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی، بیشترین مصداق‌ها درباره این گونه سیل‌هاست. در سال ۱۰۹۱ ه.ق در کرمان سیلی رخ داد که مشیزی در توضیح آن چنین نوشته «در اوائل سال باران بسیاری باریده، سیلاب عظیمی آمده، قنوات بعضی از محال حومه را خراب و سدالماء نمود» (مشیزی، ۱۳۶۹: ۴۸۰-۴۸۱). علاوه بر آن، سیل قزوین در سال ۹۶۵ ه.ق (روملو، ۱۳۵۷: ۵۱۹؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۸۱؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۸۳) نیز به یکباره و ناگهانی رخ داد و بنابراین می‌توان آن را در ذیل طبقه سیل‌های ناگهانی قرار داد. مؤلفان کتاب تاریخ الفی درباره آن چنین نوشته‌اند «و در این سال در قزوین به وقت تحویل حمل بارندگی عظیم شده، سیلی تند از کوه آمد و قریب به نصف شهر ویران و خراب گشت و اسباب و اموال بی‌قیاس تلف شد» (تتوی و قزوینی، ۱۳۷۸: ۵۸۳).

علاوه بر گزارش‌های مورخان، سیل‌های ناگهانی در گزارش سفرنامه‌نویسان نیز بازتاب پیدا کرده است. پیتر و دلاواله از سیل قزوین در سال ۱۰۲۸ ه.ق یاد کرد. وی در توصیف این سیل می‌نویسد «صبح خیلی زود که به قزوین رسیدیم و ملاحظه کردیم که در تمام خیابان‌ها در اثر باران سیل‌آسا، آب آنقدر بالا آمده است که به زیر شکم اسبان می‌رسد» (DellaValle, 1680: 550). فیگوئروا، در گزارش سیل هرمز در دوره شاه عباس اول نیز چنین گزارش داد «این رگبار شدید دو ساعت طول کشید؛ نه تنها همه آب‌انبارها پُر شد بلکه سراسر جزیره را سیلاب فرا گرفت» (Figueroa, 1667: 372). در مجموع با طبقه‌بندی سیل‌های ناگهانی، مشخص شد که یکی از عوامل طغیان سیل در جامعه ایران عصر صفوی، بارندگی‌های ناگهانی و حجیم بوده است.

علاوه بر سیل‌های ناگهانی، دومین طبقه سیل‌های به وقوع پیوسته در جامعه ایران عصر صفوی، سیل‌های رودخانه‌ای هستند. یکی از مصداق‌های آن، گزارش اسکندربیک منشی از سیلابی بودن رودخانه شوشتر است. وی هنگامی که شرح لشکرکشی اعتمادالدوله و فرهادخان به خوزستان را در سال ۱۰۰۴ ه.ق یعنی دوره شاه عباس اول گزارش داد، چنین نوشت «از ظاهر شوشتر کوچ کرده و بر سمت کهگیلویه روانه شدند، از کثرت بارندگی و طغیان آب رودخانه شوشتر، قریب یک ماه کوچ نتوانست کرد و آذوقه در اردو تنقیص پذیرفته، مأكولات

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۵۱

و علی‌الدواب در میانه لشکر مفقود گشت و نقصان و خسران بسیار به عساکر نصرت‌شعار رسید» (ترکمان، ۱۳۹۰: ۱/۶۳۵). ملک‌شاه‌حسین سیستانی، به سیلی اشاره می‌کند که در زمان حکومت صافی‌ولی خلیفه روملو در سیستان، همزمان با دوره شاه طهماسب اول، در رود هیرمند رخ داد. وی درباره آن چنین نوشته «در ایام حکومت او (صافی‌ولی خلیفه روملو)، هیرمند سیل عظیم نموده و آسیب بسیار به محصولات مردم سیستان رسید» (سیستانی، ۱۳۴۴: ۱۶۲). ملاجلال منجم در گزارش‌های همراهی‌اش با شاه عباس اول، به طغیان سیل در دزفول در سال ۱۰۰۲ق اشاره دارد «سیل به نوعی آمد که کشتی و صندل را مجال عبور از آن آب نبود و آذوقه به جهت آن، قیمت تمام یافت» (منجم، ۱۳۹۸: ۲۲۰). در بین گروه سفرنامه‌نویسان، شاردن به سیلابی شدن زاینده رود در اصفهان اشاره داشته که می‌توان آن را در ذیل سیل‌های رودخانه‌ای برشمرد. وی در توضیح آن می‌نویسد «بر اثر طغیان زاینده رود، عدّه زیادی از عمارات نزدیک آن منهدم شد و سیل به خیابان‌ها که گردشگاه مردم بود سرازیر گشت» (Chardin, 1711: 1/279). اولئاریوس دیگر سفرنامه‌نویس دوره صفوی، در گزارش از سیل شهر قم در سال ۱۰۴۶ه.ق نوشته «در بهار سه سال پیش، از این رودخانه مزبور چنان از آب پُر شدند که سیل ناشی از آن بیش از یک هزار خانه را از بین برده» (Olearius, 1663: 492). در هر چهار گزارش یاد شده، خروج آب از بستر رودخانه به علت سرریز شدن آن در نتیجه آب باران، منجر به طغیان رودخانه‌هایی همچون ارس در آذربایجان، هیرمند در سیستان، کارون در منطقه شوشتر و رود قزوین شد. با این طبقه‌بندی و مصداق‌ها، دومین علت سیل‌های به وقوع پیوسته در جامعه ایران عصر صفوی را می‌توان بالآمدن آب رودخانه‌ها دانست.

علاوه بر سیل‌های ناگهانی و رودخانه‌ای در دوره صفوی، به نظر می‌رسد که برخی سیل‌های دوره صفوی را می‌توان در طبقه سیل‌های دریاچه‌ای نیز تفکیک کرد. اگرچه مصداق‌های تاریخی این طبقه از سیل‌ها در دوره صفوی کم است؛ اما نکته قابل توجه آن برخلاف دو مورد قبلی که عوامل طبیعی نقش اساسی داشت، در این طبقه عوامل انسانی از اثرگذاری بیشتری برخوردار بودند. سیل آمل در دوره شاه اسماعیل اول را می‌توان نمونه‌ای مناسب دانست. میرتیمور مرعشی در کتاب تاریخ خاندان مرعشی مازندران، از تواریخ محلی مازندران در دوره صفوی، اشاره می‌کند که به دستور شاه اسماعیل اول، آب ناحیه دریاوک در نزدیکی‌های لارجان که بین چهار کوه جمع شده بود (حالت دریاچه)، جهت کاهش آب آن برای شکار ماهی، به سمت آمل رها شد. وی در توضیح این سیل که به نظر می‌رسد در حداثی سال‌های ۹۱۳ه.ق تا ۹۱۶ه.ق رخ داده باشد، می‌نویسد «غرض آب دریا از آنجا

متوجه آمل شد. نصف شب به آمل رسید و جمیع شهر را فرو گرفت، خراب و ویرانه ساخته، خلق انبوه غرق بلا شدند» (مرعشی، ۱۳۶۴: ۸۴). در موردی دیگر، در سال ۹۶۷ ه.ق و در مشهد، آب چشمه سبز که دریاچه عظیمی بود از بستر دریاچه رها شد. قاضی احمد قمی در توصیف پیامد آن می‌نویسد:

زور آب به مثابه‌ای بود که درختان بلوگات مشهد مقدس که چهارصدساله و پانصدساله بود به طریقی که مویی را از ماست کسی بکشد از بیخ کند و خرابی بسیار به مزروعات و باغات رسانیده، مردم بسیار از صحرائشینان و مردم الوسات که بر عبور آن واقع شده بودند، هلاک گردانید (قمی، ۱۳۸۳: ۱/۴۱۳).

با این توصیفات، بالآمدن و رهاسازی آب دریاچه‌ها نیز می‌تواند به عنوان دلیل سوم وقوع سیل در جامعه ایران عصر صفوی یاد شود.

۴. رویارویی و نحوه مواجهه مردم با وقوع سیل

علاوه بر دامنه زمانی و مکانی سیل‌ها و همچنین عوامل آن، مؤلفه پُربسامد دیگر در روایت مورخان و سفرنامه‌نویسان، توجه به نحوه رویارویی مردم با وقوع سیل است. زمانی که بلای سیل در یک ناحیه جغرافیایی محل سکونت مردم رخ می‌داد، ناگزیر مردمان زیادی را با خود مواجه می‌ساخت که در پس آن به کُنش و واکنش بافت جمعیتی منطقه سیل‌زده، منجر می‌شد. آنچه که درباره این مواجهه در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌های بازتاب پیدا کرده، ناظر بر دو مؤلفه تفسیر سیل از طریق ارجاع به حافظه تاریخی مردم و تلفات جانی احتمالی آن است.

درباره باورها و اعتقادات، در برخی از شواهد تاریخی، هنگامی که از وقوع بلای سیل در یک ناحیه جغرافیایی گزارش شده، گاهی درباره آنچه که در ذهن و نگاه جامعه از آن متبادر می‌شد، یاد شده که این مقوله، برای شناخت باورها و اعتقادات عمومی جامعه ایران عصر صفوی چه در سطح نخبگان سیاسی و چه در سطح مردم عادی حائز اهمیت است. درباره نگاه نخبگان سیاسی نسبت به وقوع سیل، یک منبع قابل توجه از دوره صفوی در دست است که با محوریت موضوعی نجوم، توسط محمدجعفر جناب‌دی، منجم دربار شاه سلیمان، درباره پیش‌بینی وضعیت ایران و همسایگان در سال ۱۰۸۵ق، نوشته شد. در این اثر، ضمن اشاره به پیش‌بینی رخدادهای طبیعی گوناگون مثل زلزله (جناب‌دی، ۲۰۲۲: ۴۹، ۶۸، ۷۹، ۹۵)، بیماری‌ها (همان: ۴۴، ۴۵، ۵۶، ۵۷، ۶۷، ۷۶، ۸۷)، بادهای تند (همان: ۷۹)، سرمای شدید هوا و بوران برف

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۵۳

(همان: ۱۰۳)، قحطی (همان: ۱۰۷) و غیره، به پیش‌بینی وقوع سیل در ایران نیز اشاره شد. جناب‌دی در سال ۱۰۸۵ق، سیلی در خراسان را پیش‌بینی کرد و درباره آن چنین نوشت «و شاید که سیل در یکی از محال خراسان که باعث مضرت باشد، حادث گردد» (همان: ۴۹). همچنین در چند قسمت دیگر به باران‌های تند نیز اشاره دارد (همان: ۴۹ و ۷۱). با وجود پیش‌بینی وقوع این سیل در سال ۱۰۸۵ه.ق توسط منجم دربار صفوی اما وقوع آن در متون تاریخنگاری و سفرنامه‌ای گزارش نشده است. نتیجه اینکه اگرچه ممکن بود پیش‌بینی یک رخداد طبیعی مثل سیل در باورهای نجومی و اعتقادی مردم در سطح نخبگان سیاسی و درباری، تحقق پیدا نمی‌کرد؛ اما صرف پیش‌بینی آن حاکی از اهمیت و برنامه‌ریزی برای نحوه مواجهه با آن در نگاه و باورهای مردم از جمله نخبگان سیاسی و درباری، قابل توجه است.

در شکل دیگر نحوه مواجهه مردم با وقوع سیل، اینبار در سطح مردم عادی، توسل به حافظه تاریخی‌شان برای تفسیر و نحوه مواجهه با سیل، در زندگی مردم برجسته بود. برای نمونه، هنگامی که در سال ۹۶۵ه.ق شهر قزوین درگیر سیل شد «هرگز احدی را به خاطر نمی‌رسد که چنان سیلابی آمده باشد» (مستوفی، ۱۳۷۵: ۸۱). یا درباره سیلی دیگر که در ناحیه گندمان در سال ۱۰۵۲ق رخ داد، محمدطاهر وحید قزوینی درباره آن چنین نوشته است «چنانکه بینندگان را گمان می‌شد که اجزای ارضی و هوایی به سیمیاکاری سیم روی اندود» (وحیدقزوینی، ۱۳۸۳: ۵۸۷-۵۸۸). نکته قابل توجه درباره مراجعه مردم به حافظه تاریخی‌شان جهت تفسیر سیل به وقوع پیوسته، تشبیه آن به برخی رویدادها و باورهای اعتقادی کهن بود. یکی از این باورهای رایج در دوره صفوی، تشبیه سیل به وقوع پیوسته با طوفان نوح (ع) بود که به نظر می‌رسد منشأ ظهور این باور در متون تاریخنگاری، به دوره پیشاصفوی باز می‌گردد. بُنداری در دوره سلجوقی، هنگام گزارش سیل شهر بغداد در سال ۵۵۴ه.ق می‌نویسد «در این نواحی طوفان نوح به حرکت درآمد و از هر بنا، شبحی بدون روح باقی گذاشت» (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۴۹). عبدالرزاق سمرقندی در دوره تیموری، هنگام گزارش از وقوع بلای سیل در ناحیه‌ای، اینگونه نوشت «درخشش برق و غرّش رعد و برف و باران چنان شد که طوفان نوح را بر آن حال گریه می‌آمد» (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱/۶۹۴). بنابراین، به نظر می‌رسد که پیش از برآمدن صفویان، تشبیه برخی از سیل‌ها به طوفان نوح (ع) برای نشان دادن شدت آن، به یک ژانر ادبی در بین مورخان تبدیل شده بود که در دوره صفوی نیز به میراث گذاشته شد. محمدابراهیم نصیری در توضیح سیل شهر اصفهان در دوره سلطنت شاه سلطان حسین صفوی،

اینگونه نوشته است «طوفان نوح زمان نوح را رشحه پیشاهنگ این سیل بی‌درنگ توان پنداشت» (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۷۵).

علاوه بر تشبیه سیل‌ها به طوفان نوح (ع)، گاهی شدت سیل منجر می‌شد که برخی از افراد، برای نشان دادن قدرت تخریبی آن، باور خود را در قالب شعر بسرایند و یا مضمون آن را در قالب مصرعی بیان کنند. محمد معصوم خواجه‌گی اصفهانی در خلاصه‌السير، هنگامی که به گزارش سیل قم در سال ۱۰۴۴ق می‌رسد، مصرعی را از یک شخص نقل قول می‌کند که حاصل مواجهه آن شخص با این سیل بود «شخصی جهت تاریخ آن داهیه، این مصرع را گفته: خاک قم را به باد داد این آب» (خواجه‌گی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۹۶). محمد ابراهیم نصیری نیز در توضیح سیل اصفهان در دوره سلطنت شاه سلطان حسین، آن را با زبان شعر و در قالب ابیاتی بیان کرده است:

«در زمان شهشینه ایران	آن که گیتی تن است و او چون روح
شاه سلطان حسین که تا ابد	باد درگاه دولتش مفتوح
سیلی آمد ز رود اصفهان	که از اون تیره گشت چشمه یوح
بس که از سوی کوه هامون برد	مستوی شد به دهر جمله سطوح
شد ز سوهان موجۀ تندش	سینه آسمان همه مجروح
شد خرابات خانۀ دنیا	عالم آب همچو جام صبح
بود طالع به فکر تاریخش	تا نماند بیان به عین وضوح
شد روان بر زبان ز منبع دل	نام طوفان نشسته از دل نوح»

(نصیری، ۱۳۷۳: ۲۷۵)

علاوه بر طرز تلقی مردم از پدیده سیل در آرایش باورها و اعتقادات عمومی، بعد دیگر نحوه مواجهه مردم با این بلا، مقوله تلفات جانی حاصله از بلای سیل و گنش مردم برای برون‌رفت از این تلفات بود. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که در دوره صفوی، وقوع بلای سیل در مقایسه با سایر بلاهای این دوره به ویژه زلزله و بیماری طاعون، تلفات جانی سنگینی نداشته و عمده پیامدهای آن بیشتر متوجه تلفات مادی یعنی تخریب بود. یکی از دلایل آن، عدم ارائه گزارش‌ها از مرگ و میر مردم توسط مورخان و سفرنامه‌نویسان است. بر این اساس، مورخان و سفرنامه‌نویسان در توصیفات مفصل و گاه مختصر خود درباره پیامدهای وقوع بلای

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۵۵

سیل در یک ناحیه جغرافیایی، به جز چند مورد اندک (مرعشی، ۱۳۶۴: ۸۴؛ قمی، ۱۳۸۳: ۱/۴۱۳)، از مرگ و میر مردم در پی وقوع سیل، سخن نرانده‌اند و عمده گزارش‌های آنان ناظر بر تخریب اماکن تجمع مردم هست (برای نمونه نک. گزارش‌های سیستانی، ۱۳۴۴: ۱۶۲؛ منجم، ۱۳۹۸: ۳۸۴؛ مستوفی‌یزدی، ۱۳۴۰: ۳/۶۵۸ - ۶۵۹؛ روملو، ۱۳۵۷: ۵۱۹؛ ترکمان، ۱۳۹۰: ۱/۱۶۰؛ افوشته‌ای‌نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۲۸؛ مشیزی، ۱۳۶۹: ۴۶۲ و ۵۲۸؛ همچنین نک. گزارش‌های (Chardin, 1711: 1/279; Figueroa, 1667: 406-407; Della Valle, 1680: 550).

در حالی که در همین دوره صفوی، برخی از مورخان و سفرنامه‌نویسان (حتی آنانی که سیل را در آثارشان گزارش داده‌اند)، هنگام گزارش دیگر بلاهای طبیعی، به مقوله مرگ و میر مردم توجه ویژه‌ای داشتند و در عمده گزارش‌های آنان بدان پرداخته می‌شد (برای مقایسه با بالای زلزله نک. گزارش‌های قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۰؛ حسینی‌استرآبادی، ۱۳۶۶: ۲۱۵؛ خواندمیر، ۱۳۷۰: ۲۳۱؛ منشی‌قمی، ۱۳۸۳: ۱/۳۴۲؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۵۳۰؛ مستوفی‌یزدی، ۱۳۹۶: ۲۰۲؛ Krusinski, 1740: 1/273؛ برای مقایسه با بیماری طاعون نک. گزارش‌های حسینی، ۱۳۷۹: ۱۸؛ واله‌اصفهان‌ی، ۱۳۷۲: ۳۷۳؛ خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۴۰؛ برای مقایسه با بالای قحطی نک. گزارش‌های مشیزی، ۱۳۶۹: ۴۶۳).

دلیل دوم، به نظر می‌رسد که چون سیل نسبت به برخی از بلاها همچون زلزله، قابل پیش‌بینی‌تر بود، این می‌توانست در کاهش تلفات جانی، مؤثر باشد. برای نمونه در سیل سال ۹۵۶ ق در قزوین، مردم با شنیدن صدای آب توانستند از خانه‌ها بیرون بروند و خود را نجات دهند. در تاریخ الفی درباره آن چنین آمده «اما مردم به سلامت بیرون رفتند که به واسطه صدای آب که از دور شنیده می‌شد، سگان شهر از خانه‌ها بیرون رفته بودند» (تتوی و قزوینی، ۱۳۷۸: ۵۸۳). در سیل دیگر قزوین در سال ۱۰۰۱ ه.ق، مردم قبل از وقوع سیل خبردار شده و جان خود را نجات دادند «مردم خبردار شده و از خانه‌ها به در ریختند و از طغیان و موج آب مردم از خواب برخاسته فریاد و فغان به اوج آسمان رسانیدند» (افوشته‌ای‌نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۳۱). در سیل اصفهان نیز به سال ۱۱۱۰ ق، محمدابراهیم نصیری بعد از اینکه تخریب‌های حاصل از سیل را گزارش داد، به مواجهه مردم با سیل اشاره کرده و درباره آن چنین نوشت «اما زیاده بر معدودی از مردم غریق این لجه پرخطر نگردیدند و غیر در و دیوار و مسکن و دار و برخی از اموال متوطنان حوالی و کنار به معرض تلف نرسید» (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۷۵). بنابراین این گزارش‌ها، کم‌بودن تلفات جانی حاصل از سیل در دوره صفوی را نشان می‌دهد که چون وقوع این بلا به نسبت دیگر بلاها، امکان پیش‌بینی داشت و مردم با وقوع باران سنگین احتمال وقوع

سیل را می‌دادند در نتیجه تلفات کمی به نسبت دیگر بلاها، متوجه مردم می‌شد. البته در برخی گزارش‌ها، وقوع سیل توانسته بود بر کمبود مواد غذایی نیز منجر شود. ملاجلال منجم در ذیل حوادث سال ۱۰۱۵ق، گزارشی از محمدصالح بیگ، وزیر حاکم شیروان یعنی ذوالفقارخان، به شاه‌عباس اول درباره طغیان در رودخانه کر را روایت کرد «آب طغیان کرده و جسر از هم پاشیده و غله آوردن دشوار است و باعث گرانی اردو می‌شود» (منجم، ۱۳۹۸: ۴۲۶).

۵. طغیان سیل و تغییر در بافت و ریخت مراکز شهری

سیل از جمله پدیده‌های طبیعی در محیط زیست انسان به شمار می‌رود که با وقوع آن در یک ناحیه جغرافیایی، تخریب و ویرانی مراکز شهری و روستایی و زیرساخت‌های آنان، امری قابل انتظار است. این میزان تخریب و ویرانی، ضمن اینکه به شدت و ضعف سیل بستگی داشت، به استحکام بافت نواحی شهری یا سیل‌زده نیز ارتباط تنگاتنگی دارد. این اثرگذاری که می‌توان آن را در ذیل پیامدهای اجتماعی و گاه اقتصادی این بلا بر زندگی مردم از آن تلقی کرد، در دوره صفوی نمود برجسته‌ای داشت؛ به گونه‌ای که انعکاس و بازتاب تخریب و ویرانی بافت شهری و سازه‌های شهری، از پرتکرارترین و اجتماعی‌ترین پیامدهای وقوع سیل در تلقی مورخان و سفرنامه‌نویسان بر زندگی اجتماعی مردم به شمار می‌رود.

درباره تأثیر بلای سیل بر بافت و ریخت شهرها، دو الگوی توصیفی می‌توان از روایت‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان عصر صفوی استخراج کرد. الگوی اول ناظر بر یک توصیف کیفی و البته کلی درباره تخریب یک ناحیه شهری بود. افوشته‌ای نطنزی در توضیح سیل سال ۱۰۰۱ق در ناحیه سراب در آذربایجان، اینگونه نوشت «به هیچ وجه اثری از عمارات و علامتی از آبادانی و زراعت در آن موضع نمانده، بیابانی شد» (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۲۸). همچنین میرتیمور مرعشی در توضیح سیل ناحیه آمل در دوره شاه اسماعیل اول، اینگونه نوشت «جمع شهر را فرو گرفت، خراب و ویران ساخته» (مرعشی، ۱۳۶۴: ۸۴).

اما الگوی دوم ناظر بر توصیف کمی و جزئی از میزان تخریب ناشی از وقوع سیل بود. برای نمونه، در سیلی که سال ۹۶۵ق در قزوین رخ داد، حسن روملو از مورخان دوره شاه طهماسب اول، اینگونه نقل کرد «سیل به قزوین آمده، دروازه ابهر را آب برد و قرب دو هزار خانه را خراب کرد» (روملو، ۱۳۵۷: ۵۱۹). مورخان بعدی نیز با همین عدد و رقم، گزارش آن را نقل کرده‌اند (مستوفی، ۱۳۷۵: ۸۱؛ تتوی و قزوینی، ۱۳۷۸: ۵۸۳؛ ترکمان، ۱۳۹۰: ۱/۱۶۰). مصداق سفرنامه‌ای آن نیز گزارش اولثاریوس در توضیح سیل سال ۱۰۴۶ق در قم است «سیل

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۵۷

ناشی از آن بیش از یک‌هزار خانه را از بین برده بود» (Olearius, 1663:492). با توجه به دو الگوی مطرح شده، به نظر می‌رسد که در برخی از نوشته‌های دوره صفوی، نویسندگان به علت عدم آگاهی کافی از نحوه تأثیر سیل بر زندگی اجتماعی مردم تلاش می‌کردند که گزارش آن را مختصر و کلی بیان کنند؛ اما برخی دیگر که می‌توان آنان را پیروان الگوی دوم برشمرد، از پیامدهای سیل بر زندگی مردم آگاهی داشتند و به عبارتی، یا خود شاهد آن بودند یا اینکه اطلاعات کافی و مناسب درباره آن از دیگران گردآوری می‌کردند.

یکی از پیامدهای تخریب و ویرانی نواحی شهری در اثر وقوع سیل که توجه مورخان و سفرنامه‌نویسان دوره صفوی را جلب کرد، نابودی و متأثر شدن محله‌های شهری بود. یزد از جمله شهرهای دوره صفوی بود که محله‌های آن با وقوع سیل، در معرض تخریب و ویرانی بلای سیل قرار داشتند. در سیل سال ۱۰۰۱ق (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۳۱) و همچنین سیل سال ۱۰۱۳ق (منجم، ۱۳۹۸: ۳۸۴)، محله‌های شهر یزد در پی این بلایا خراب شدند. قزوین نیز از جمله مراکز شهری ایران در دوره صفوی بود که وقوع بلایای سیل، تأثیر عمیقی بر تخریب محله‌نشین‌های آن ایجاد کرد. علاوه بر سیل سال ۹۶۵ق (ترکمان، ۱۳۹۰: ۱/ ۱۶۰)، در پی سیل سال ۱۰۰۱ق در این شهر «یکی دو محله را آب به نوعی مندرس و منظمس ساخت که اثر و علامتی از آن نماند» (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۳۱). بُعد دیگر تخریب و ویرانی حاصل از سیل در دوره صفوی، متوجه سازه‌های عمومی شهری مورد استفاده روزمره مردم بود که از جمله آن می‌توان به پل‌ها، کاروانسراها، حمام‌های عمومی، دکان‌ها، باغ‌ها و بستان‌ها اشاره کرد. در پی سیلی که در سال ۱۰۰۱ق در قم رخ داد، کاروانسرا، دکان‌ها و حمام‌های شهری دچار ویرانی شدند (همان). در سیل شهر یزد که در بین سال‌های ۱۰۸۲ تا ۱۰۹۰ق رخ داد، حمام و دکان‌هایی که خواجه اصیل‌الدین محمدبن مظفر عقیلی در سال ۷۵۷ق ساخته بود، ویران شدند (مستوفی‌یزدی، ۱۳۴۰: ۳/ ۶۵۸). همچنین در سیل سال ۱۰۰۱ق در زاینده‌رود اصفهان، پل‌های آن ویران شد؛ به طوریکه افوشته‌ای نطنزی درباره آن می‌نویسد «اکثر پل‌ها و قنطره‌ها که بر این رود بسته‌اند، بعضی از تلاطم آب شکسته از هم فرو ریخت و بعضی دیگر در زیر ریگ و سنگ مانده اثری از او ظاهر نیست» (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۳۰). در گزارش ملاجلال منجم از سیل شیراز در سال ۱۰۱۰ق اینگونه آمده «از قَلت باران، نقصان در جمیع چشمه‌ها راه یافته و آب لوح شیراز و سایر عیون شیراز بسیار کم شده» (منجم، ۱۳۹۸: ۳۰۴). همچنین در پی سیل سیستان در دوره سلطنت شاه طهماسب، «آسیب بسیار به محصولات مردم سیستان رسید» (سیستانی، ۱۳۴۴: ۱۶۲). در پی سیل یزد نیز در سال ۱۰۱۳ق «کاریزها مسدود شد و اکثر غلات

که بر سر پا بود، خشک شد» (منجم، ۱۳۹۸: ۳۸۴). با توجه به شواهد تاریخی ذکر شده، از آنجایی که سازه‌های عمومی شهری که مردم به صورت روزانه از آن استفاده می‌کردند، دچار ویرانی و تخریب می‌شدند، طبیعتاً در زندگی روزانه مردم اختلال وارد می‌شد و به سرگردانی و پریشانی آنان منجر می‌گشت؛ سرگردانی و پریشانی که در متون تاریخننگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی آنچنان بازتاب پیدا نکرده و این دو گروه تنها به رخ دادن این ماجرا اشاره داشته‌اند.

۶. نتیجه‌گیری

وقوع سیل از جمله رخدادهای طبیعی بود که در دوره صفوی همانند دوره‌های قبل از آن، در جغرافیای ایران پدیده‌ای رایج بود و با توجه به تأثیر آن بر جامعه ایرانی، نحوه وقوع آن در دو گونه منابع آن دوره، یعنی گزارش‌های مورخان ایرانی و سفرنامه‌نویسان اروپایی، بازتاب پیدا کرد. گزارش از وقوع این بلا، اگرچه در نوشته‌های این دو گروه به صورت پراکنده و عمدتاً به صورت مختصر بدان توجه شده؛ اما تجمیع این گزارش‌های پراکنده، ابعاد و زوایای گوناگونی در عرصه جامعه و اقتصاد ایران عصر صفوی را نمایان می‌سازد. در نوشته‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان دوره صفوی، جایگاه روایت بلای سیل مبتنی بر سه الگوی توصیفی: اختصاص عنوانی خاص درباره سیل یا به صورت کلی بلایای طبیعی، توجه به طغیان سیل در ذکر حوادث سالشمارانه و همچنین گنجانیدن گزارش سیل در بطن گزارش‌های مرتبط با عملیات‌های نظامی و سیاحتی، بود.

در بستر سه الگوی بالا، مشخص شد که عوامل اصلی وقوع سیل در جامعه ایران عصر صفوی عبارت بودند از بارش‌های ناگهانی، بالآمدن آب رودخانه‌ها و دریاچه‌ها. همچنین مشخص شد که جغرافیای ایران عصر صفوی همزمان با نیمه نخست سده یازدهم هجری قمری، یک دوره اوج در وقوع سیلاب‌ها را پشت سر گذاشت که عمده این رخدادها در نواحی مرکزی، شرقی و شمال غربی به وقوع پیوستند. در نحوه مواجهه و نگاه مردم نسبت به سیل وقوع پیوسته، مشخص شد که مردم برای تفسیر سیل به مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات از طریق بازنمایی برخی رویدادهای کهن در حافظه تاریخی‌شان متوسل می‌شدند که نه تنها در بین مردم عادی، بلکه در سطح نخبگان سیاسی و درباری نیز رایج بود. از جمله این رویدادهای گذشته، می‌توان به تشبیه سیل به وقوع پیوسته به طوفان نوح (ع) اشاره کرد. نتیجه دیگر اینکه، مقایسه روایت سیل با دیگر رخدادهای طبیعی در این دوره مانند زلزله، طاعون و قحطی نشان داد که وقوع سیل به اندازه بلایای ذکر شده، تأثیر چندانی در کاهش جمعیت مراکز شهری

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۵۹

نداشت؛ با این وجود عمده پیامد سیل، متوجه تغییر ریخت و بافت مراکز شهری و سازه‌های آن از جمله پل‌ها، کاروانسراها، خانه‌های مسکونی، دکان‌ها و غیره شد که زندگی روزانه مردم با آنان درگیر بود. این نوع اثرگذاری توانست زمینه نگرانی و پریشانی مردم در جامعه ایران عصر صفوی را فراهم کند.

کتاب‌نامه

- ابن خواندمیر، امیر محمود (۱۳۷۰)، *تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی*، به کوشش محمدعلی جراحی، تهران: گستره.
- افشته‌ای نظزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳)، *تقاوه الآثار فی ذکر الاخیار*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بنداری، فتح‌بن علی (۱۳۵۶)، *تاریخ سلسله سلجوقی*، ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- تنوی، قاضی احمد و آصف‌خان قزوینی (۱۳۷۸)، *تاریخ الفی*، به کوشش علی آل داود، تهران: فکر روز.
- ترکمان، اسکندریگ (۱۳۹۰)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، به کوشش فرید مرادی، تهران: آگاه.
- جنابادی، محمدجعفر (۲۰۲۲)، *تقویم نجومی شاهنشاهی ایران عصر صفوی: پیش‌بینی وضعیت ایران و همسایگان در سال ۱۴۰۱ق*، به کوشش منصور صفت‌گل، توکیو: مؤسسه تحقیقات پیشرفته درباره آسیا در دانشگاه توکیو.
- جنابادی، میرزاییگ (۱۳۷۸)، *روضه‌الصفویه*، به کوشش غلامرضا طباطبایی‌مجدد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- حسینی، خورشاه بن قباد (۱۳۷۹)، *تاریخ ایلیچی نظام‌شاه*، به کوشش محمدرضا نصیری و کویچی هانه‌دا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- حسینی استرآبادی، سید حسین بن مرتضی (۱۳۶۶)، *تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تا شاه صفی)*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: علمی.
- خاتون‌آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲)، *وقایع‌السنین و الاعوام*، به کوشش محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- خواجگی اصفهانی، محمدمعصوم (۱۳۶۸)، *خلاصه‌السیر*، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی.
- روملو، حسن بیک (۱۳۵۷)، *احسن‌التواریخ*، مصحح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- سمرقندی، عبدالرزاق (۱۳۷۲)، *مطلع‌سعیدین و مجمع‌بحرین*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۳۶۰ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

سیستانی، ملک شاه حسین (۱۳۴۴)، *احیاء الملوک*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: بنگا ترجمه و نشر کتاب.

شفیعی، زهرا (۱۳۹۵)، *حوادث و بلائی طبیعی در ایران عصر صفوی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما علی‌اصغر میرزائی، دانشگاه اراک، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

شیخ بیگلر اسلام، بابک (۱۴۰۰)، «شواهد و پیامدهای رویداد سیل در ایران از پیش از تاریخ تا کنون»، *مدل‌سازی و مدیریت آب و خاک*، سال اول، شماره ۱، ص ۲۴ - ۴۰.

فرج‌زاده اصل، منوچهر و باغبانان، پرستو (۱۳۹۷)، *مدیریت مخاطرات آب و هوایی*، تهران: انتخاب.

قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷)، *فوائد الصغویه*، به کوشش مریم میراحمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

قمی، قاضی‌احمد (۱۳۸۳)، *خلاصه التواریخ*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

مرعشی، میر تیمور (۱۳۶۴)، *تاریخ خاندان مرعشی*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: اطلاعات.

مستوفی، محمدمحسن (۱۳۷۵)، *زبده التواریخ*، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.

مستوفی‌یزدی، محمدمفید (۱۳۴۰)، *جامع مفیدی*، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتابفروشی اسدی.

مستوفی‌یزدی، محمدمفید (۱۳۹۶)، *مختصر مفید*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مشیزی، میرسیدمحمد (۱۳۶۹)، *تذکره صفویه کرمان*، به کوشش ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم.

منجم، ملاجلال (۱۳۹۸)، *تاریخ عباسی*، به کوشش مقصودعلی صادقی، تهران: نگارستان اندیشه.

منشی قمی، قاضی احمد (۱۳۸۳)، *خلاصه التواریخ*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

نصیری، محمدابراهیم (۱۳۷۳)، *دستور شهریاران*، به کوشش محمدنادر نصیری‌مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

واله‌اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲)، *خلدبرین*، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

وحیدقزوینی، محمدطاهر (۱۳۸۳)، *تاریخ جهان آرای عباسی*، به کوشش سید سعید میر محمد صادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.